

ОРТО КЫЛЫМДАН БЕРИ КОЛДОНУЛУП КЕЛЕ ЖАТКАН КЫРГЫЗ ЖАНА ТҮРК ТИЛДЕРИНДЕГИ КУРУЛУШ ШАЙМАНДАРЫ

Аннотация: Бул макалада кыргыз-түрк тилдериндеги курулуш лексикасынын кээ бир лексико-семантикалык жана семантика-стилистикалык синонимдердин колдонулуш тууралуу жазылган.

Аннотация: В этой статье рассматриваются лексико-семантические, семан- тико-стилистические проблемы синонимии используемые в некоторой профессио- нальной лексике в тюрко-кыргызских языках.

In this article speaking about the lexica semantic and semantic stylistic meaning of the synonym words which were used some professional vocabulary in Turkish language.

Орто кылымдарда түрк элдери диний, саясий, ма- даний, экономикалык жана турмуш-тиричилик жак- тан да араб жана перс тилдүү элдер менен өтө тыгыз карым-катышта болгондуктан, азыркы кыргыз тилин- де да, түрк тилинде да бул эки тилден өздөштүрүлүп алын- ган сөздөр өтө көп. Бирок арабдар да түшкүлүгүндө түрк элдери сыяктуу көчмөн элдерден болгондуктан, бул доордо пайда болгон кыргыз жана түрк тилиндеги курулушка байланыштуу сөздөрдүн көпчүлүгү ушул перс тилинен өздөштүрүлүп алынганын, айрымдары гана көөнө түрк тилинин ички булактары аркылуу жасалга- нын көрөбүз. Сөзүбүз кургак болбош үчүн, бул макала- быздын көлөмүнө ылайык аталган эки тилдеги бул сөздөрдүн пайрымдарына токтолуп, аларды өз ара салыштырып карап чыгууну максатка ылаык деп тап- тык. Атап айтсак, алар төмөнкүлөр:

Балга. Отун, устун, дарак жана башка жыгач бу- юмдардын кесүүчү темирден жасалган, курч миздүү эмгек куралы. Бул эмгек шайманы түрк тилинде да «balta» деп аталат. Араб тил илиминде сөз жасоо кон- цепциясына ылайык эмгек куралдары, шаймандары атоочтуктар сыяктуу этиштерден жасалган туунду сөздөр болушу шарт. Андыктан бул сөздөрдүн уңгусун этиштер түзүп турса, нукура араб сөзү болбосо, башка тилден өздөштүрүлгөн сөз деп эсептелинет. Биздин пи- кирибизче, муну түрк тилине да таандык илимий жобо деп кароого болот. Эгер биз ушул жобого таянсак, анда бул сөз көөнө түрк тилине таандык болуп, колдонуудан чыгып калган болушу керек деген тыянакка келебиз. Себеби, биринчиден, бул сөз этиштен жасалган туун- ду сөз эмес, экинчиден, бул сөзгө уңгулаш сөздөр кыр- гыз тилинде да, түрк тилинде да өтө аз. Алсак, «балта- лоо» этиши. Бул этиш түрк тилинде да «baltalamak» деп айтылып, аталган эки тилде тең төмөнкү маанилер- де колдонулат:

1. Балта менен уруп кыйуу, кесүү, жаруу.

2. Балта менен талкалоо, бүлдүрүү, бузуу, жок кылуу.

Мына сырткары бул этиш түрк тилинде «саботаж жасоо, ишке тоскоол болуу, кедергиси тийгизүү, зыян алып келүү» деген мааниге да өтүп колдонулат.

Ошондой эле кыргыз тилинде да, түрк тилинде да бул сөз аркылуу уюшулган айрым фразеологизмдер бар. Алсак, «Балтага сап болуу» бул туруктуу сөз ай- кашы эки тилде тең кездешип, экөөндө тең «бир ишке жароо, бир ишти, кесипти өздөштүрүү» деген маани-

лерде колдонулат. «Baltayı taşa vurmak», бул фразео- логизм кыргызча сөзмө-сөз «Балтаны ташка уруу» деп которулуп, «байкабай бирөөнүн көңүлүн оорутуп алуу» деген маанини туюнтулат. Көрүнүп тургандай, бул ту- руктуу сөз айкашы түрк тилине гана таандык.

Мында белгилей кетүүчү нерсе, түрк тилинде «балта» деген сөз согуш куралы катары да колдонулат. Ал эми кыргыз тилинде мунун минтип татаал сөз менен бе- рилип калышы анын айга окшош формасы менен бай- ланыштуу деп ойлойбуз.

Балка. Мык жана башка ушу сыяктуу нерселерди, шаймандарды бир нерсеге кагып киргизүү үчүн жасалган эмгек куралы. Сырткы айтылып формасы боюнча «балта» сөзүнө жакын бул сөз түрк тилинде «чекіс» (че- кич) деп аталат. Биздин пикирибизче, азыркы түрк ти- линде колдонулуп жүргөн бул сөз көөнө түрк тилиндеги «чек» (чек) деген этиштен жасалып, кыргызча сөзмө- сөз которгондо «гарткыч» дегенди туюндурат. Мунун минтип аталып калышынын себеби түрктөрдө көбүнесе балканын бир жагы мык кагууга, экинчи жагы мык сурууга ыңгайлангыштырылып жасалат. Ошондон улам ушундай аталышка ээ болуп калса керек. Чынында, перс тилинде да «балка» (чакош) деп аталып, түрк ти- линдеги «чекич» сөзү менен уңгулаш. Бирок биз бул сөз түрк тилине перс тилинен эмес, түрк тилинен перс тили- не өздөштүрүлгөн сөз деген пикирдебиз. Себеби бул сөздүн уңгусун түзгөн «чек» этиши-перс тилине эмес, көөнө түрк тилине таандык сөз. Бул этишти көөнө түрк тилине таандык деп жатканыбыздын себеби, ал геогра- фиялык алыстыкка, көп жылдык карым-катыштын сол- гундугуна карабай азыркы түрк тилинде да, кыргыз тилинде да, ошону менен катар түркмөн, азербайжан сыяктуу бир катар түрк тилдеринде да колдонулат. «Чек» этиши азыркы түрк тилинде төмөнкүдөй абдан көп ма- ни- ге ээ:

1. Бир нерсени тигил же бул багытка карай сүйрөө, тартуу. Мисалы: At araba cekiyor - Ат араба тартып баратат. Iri cekmek - аркан тартуу.

2. Байланыш зымдарын тартып келүү. Мисалы: Telefon haltı cekmek - Телефон зымын тартуу.

3. Төмөндөн жогоруга соруп чыгаруу. Мисалы: Suyu alçaktan cekmek - Сууну төмөнтөн тартып чыга- руу.

4. Алып кетүү, ташуу. Мисалы: Öbek öbek yere çökmüş ceker develer. (M.A.Ersoy) - Көмүр ташыган

төөлөр топ-тобу менен жерге чөгүшөт.

5. Сиңирип алуу. Мисалы: *Pirinç suyu çekmiş*-Күрүч сууну сиңирип алыптыр.

6. Жабуу, тосуу (дубал, парда ж.б.с. менен). Мисалы: *Çek perdeyi: güneş nazara geldi*-Парданы жап күн көзгө тийип жатат.

7. Бир жазуунун, текстин көчүрмөсүн алуу. Мисалы: *Коруа çekmek*-Көчүрмөсүн чыгаруу.

8. Чүчү кулак тартуу. Мисалы: *Ya paуlaşarız, ya da piyango çekeriz*-Же бөлүшөбүз, же болбосо чүчү кулак кармашабыз.

9. Бычак, тапанча ж.б. курал такоо.

10. Боёо, сүрүү. Мисалы: *İlgit, ilgit yavaş dokun yüzüne, Süme çekmiş kirpigi, gözüne*.

11. Кируү, кичирейүү. Мисалы: *Yıkanınca elbisesi çekmiş* - Жуугандан соң кийими кирип кетиптир.

12. Тамеки тартуу.

13. Таразага тартуу, өлчөө. Мисалы: *Çektim yüz dirhem geldi, nazlı yarın kokusu*. – Тартсам, жүз дирхем чыкты, эрке айымдын жыпар жыты.)

14. Көтөрүү. Мисалы: *Merdivenler yufka gibi ikimizi birden çekeceğe benzemiyor* (R.M.Güntekin) – Тепкичтер жука сыяктанат, экөөбүз тең бассак, көтөрө албайт окшойт.

15. Уруу, чабуу, таяктоо. Мисалы: *Melunu yakalayır temiz bir dayak çekeyim* (R.M.Güntekin) – Каргыш тийгирди кармап алып, таза таяктабасам элеби.

16. Кайтарып алуу, чакырып алуу. Мисалы: *Fransa elçisini geri çekti* – Франция элчисин кайра чакыртып алды.

17. Жөнөтүү. Мисалы: *Telegraf çekmek* – Телеграмма жөнөтүү.

18. Сүрөткө түшүрүү. Мисалы: *Film çekmek* – Кино тартуу.

19. Жоруу, жоромолдоо, маанисин чечмелөө. Мисалы: *Rüyaü iyüе çekmek* – Түштү жакшылыкка жоруу.

20. Токуу. Мисалы: *Çoғар çekmek* – Байпак токуу.

21. Чыгымын көтөрүү. Мисалы: *Yol masrafını şirket çekti* – Жол чыгымын фирма көтөрдү.

22. Ооруга, кайгы капага, кыйынчылыкка тушугуу; жаны сыгылуу, азап тартуу. Мисалы: *Neye gam çekersin hey koca sersem, Dertsiz baş mı olur, ademiz madem*

(Эмне мынчалык санаа тартасың эй, айныган чал! Дартсыз да баш болчу беле, биз деген адамбыз да!).

Ал эми кыргыз тилинде бул этиш бул маанилердин баарында болбосо да, булардын ичинен айрым маанилерде колдонулат. Алар төмөнкүлөр:

1. Түтүндү ичке соруу, тартуу. Мисалы: Чылым чегүү.

2. Кыйналуу, жаны сыгылуу, кайгы-капага катуу. Мисалы: Азап чегүү.

3. Бир нерсеге оюп жазуу же сүрөт тартуу. Мисалы: Ташка тамга чегүү.

Мык. Эки нерсени бири-бирине бекемдеп кармауу үчүн колдонулган, темирден жасалган учтуу устачылык жана курулушка тиешелүү эмгек шайманы. Бул сөз түрк тилине перс тилинин (мих) деген сөзүнөн өздөштүрүлгөн. Андыктан бул кыргыз тилинде да түрк тилинде да колдонулат. Бирок түрк тилиндеги «mih» сөзү кыргыз тилиндеги «мык» сөзүнүн толук эквиваленти болуп эсептелбейт. Себеби, түрк тилиндеги бул сөз чоң мыктарга гана карата колдонулуп, ал эми кичине жана

орто мыктар «çivi» (чиви) сөзү менен аталат. Ошону менен катар бул сөз аркылуу уюшулган айрым фразеологизмдер, макал-лакаптар кездешет. Мисалы, *Çivi çikar ama uerі kalır* (Мык суурулат, бирок анын орду калат), «Çivi gibi» (Мык сымал). Көрүнүп тургандай, биринчи мисал – көңүл жарасы оңой менен айыкпайт деген маанидеги түрк макалы, экинчиси болсо – «бышык, шамдагай жана абдан муздак» деген маанидеги түрк фразеологизми.

Араа. Отун же жыгач материалдарын таарып кесүүгө ыңгайлаштырылган, жука темирден жасалган көп тиштүү эмгек куралы. Кыргыз тилиндеги бул сөздүн эквиваленти катары түрк тилиндеги «testere» (тестере), «biçki» (бычкы) сөздөрү колдонулат. Профессор Х.Карасаевдин пикири боюнча, «ара» сөзү перс тилиндеги (арре) деген сөзүнөн өздөштүрүп алынган. Муну түрк тилиндеги жогоруда айтылган «testere» (тестере) деген сөз да бышыктап турат. Себеби бул сөз перс тилинин (дест – кол) жана (арре – ара) деген сөзүнө алынып, сөзмө-сөз кол ара дегенди туюнтат. Чынында, нукура түрк тилинде деле ара деген сөз бар жана ал нерселердин арасын бөлүп турган боштук же аралык деген маанисин туюнтуп, биз сөз кылып жаткан «ара» сөзү менен сезилээрлик даражада маанилик бир байланышка ээ. Ушундан улам, бул сөздү нукура же көөнө түрк тилине таандык деп айтууга да негиз бар. Ал эми түрк тилиндеги «бычкы» деген экинчи сөзгө келсек, бул сөздүн нукура түрк тилине таандык экендиги Махмуд Кашкаринин (Диван лугат түрки) сөздүгүндө төмөнкүчө баяндалат: «Бардык түркий тилдериндеги этиштерге кирип, өзүнөн «вов» тамгасы менен кошулуп келсе, шайман, аспап аттарын жасайт. Бул түркий тилдердин баарына таандык эреже. Ушул эреже боюнча этиштер атоочко айланып, бир иштете турган шайманды билдирет.

Мисалы: «бычгу» бир нерсени кесе турган шайман, «бычды» деген этиштен жасалган.»¹

Азыркы түрк тилинде «бычкы» сөзү колдонулган менен «быч» этиши колдонулбайт. Ал эми азыркы кыргыз тилинде болсо бул этиш алигиче кесүү маанисинде колдонулуп келе жатат. Мисалы, кийим бычуу, улак бычуу, козу бычуу ж.б.

Адабияттар

1. Абдуллаев Э. Азыркы кыргыз тили. - Б.: Кыргызстан, 1998.
2. Аханов К. Тіл біліміне кіріспе. -Алматы, 1965, 184-б.
3. Ашырбаев Т. Кыргыз тилинин стилистикасы. 1-китеп. Бишкек-Ош-2000. 44-45-бб.
4. Ашырбаев Т. Язык романа “Сломанный меч” Т.Касымбекова. Диссертация на соискание степени кандидата филологических наук. 29-30-стр.
5. Голуб И.Б. Стилистика русского языка. –М.: Айрис пресс, 2007. 8-е издание.28 стр.
6. Жалилов А. Азыркы кыргыз тили. –Б., 1996, 1-бөлүк, нонимы в кыргызском языке. 148-б.
7. Суранчиева Б. С. Автореферат диссертации на соискание степени кандидата филологических наук, 16=23-стр.
8. Кодухов В.И. Введение в языкознание. –М., 1997, 182 стр.
9. Махмуд Кашкари. Түрк тилдеринин сөздүгү. Б., - 2011. 1-том, 54-бет.